

СОВЕТ МЕЗГИЛИ ТАРЫХЫЙ РОМАНДАРДА

Жунусалиева К.Т.

*Жунусалиева Кундуз Тотоновна – ф.и.к., доцент,
Талас мамлекеттик университети, Талас ш.*

УДК.894.341-09 (043.3)

Аннотация Кыргыз адабиятында акыркы жылдары кыргыздардын өткөн доору жөнүндө, Элдин оозунда айтылып жүргөн айрым сөздөр эми тарыхта, адабиятта козголуп, тарыхый эмгектер жаралды. Макалада адабиятыбыздын өткөн учуру, тарыхы менен талаш-тартыш маселелер, тагдыр турмуштары чыгармалардын негизинде сүрөттөлөт.

Ачкыч сөздөр: талаш-тартыш, репрессия, санжыра, рецензия, саясат, идеология, “Туран” партиясы

Аннотация В кыргызской литературе за последние годы созданы исторические труды о прошедших веках кыргызского народа, которые были упомянуты на устах народа в истории и литературе. В статье отражается прошедшее время нашей литературы, история и спорные вопросы, судьбоносные жизни на основе произведений.

Ключевые слова: проблема, репрессия, родословие, политика, идеология, партия “Туран”

Annotation The article reflects the past time of our literature, history and controversial issues, fateful lives based on these works. Kyrgyz literature over the past years created historical works on the past centuries of the Kyrgyz people that were mentioned on the lips of the Kyrgyz people’s history and literature.

Key words: Rejoicing, problems, repression, review, politics, ideology, party of “Turan”

Кыргыз элинин тарыхында ХХ кылымдын 30-жылдары тымызын кандуу кыргын салган “эл душманы” ааламаты менен эсинде калды. Элибиздин нечендеген илимдүү, билимдүү, алдыңкы көз караштагы акын, жазуучулары, саясий ишмерлери ошол кандуу жылдардын курмандыгы болушту. Бирок ошол кездеги тоолуу өлкөбүздү өнүктүрүүгө баш отун салып, талбай иштеген азаматтарыбыздын зомбулукка кордолгон, соңку кайгылуу тагдырларына байланыштуу айкындоочу материалдар, маалыматтарды таанышууну канчалык кааласак да алар УККнын архивдеринде бекем катылуу эле. Качан гана элибиз эгемендүүлүккө ээ болгондо ал учурдун чыныгы жүзү ачылып, бет пардасы сыйрылды. Буга чейин “эл душманы” ааламаты жөнүндө эл оозунда гана имиш-имиш сөз айтылып келсе, эми тарыхта, адабиятта сөз козголуп, адабий чыгармалар тарыхый эмгектер жаралды.

90-жылдардын башындагы белгилүү жазуучу Ш.Бейшеналиевдин: “Ал эми репрессиядан акталган белгилүү саясий көсөмдөр тууралуу даректүү роман, повесттер, пьесаларды жарыкка чыгарган орус жазуучуларын айтпаганда да, коңшуларыбыз Өзбекстанда Акмаль Икрамов, Казакстанда Турар Рыскулов жана башкалар менен биргелешип баштаган залкарларыбыз жаатында калайыкка кеңири жеткирүү парзын актай элекпиз”- деген өкүнүчү ишке ашырылып адабиятыбызда репрессияга кеткен адамдар жөнүндө даректүү тарыхый романдар жарала баштады. [1.144-бет.]

Мындай чыгармалардын бири акын, жазуучу Самсак Станалиевдин “Касым Тыныстанов” романы. Романда адабиятыбыздын өткөн учуру, тарыхы менен татаал жана талаш-тартыштуу маселеси, атактуу адамдардын тагдыр-турмушу, кыял-мүнөзү, сүйүүсү менен кайгысы көркөм санжыра катары айтылат. И.Арабаев, К.Юдахин, С.Карачев, Ш.Көкөнов, Ы.Тойчунов, Т.Жолдошев, А.Токомбаев, Т.Сыдыкбеков, М.Элебаев, Ж.Бөкөнбаев, Ж.Турусбеков өндүү жазма адабиятыбыздын жаралыш жана калыптаныш мезгилин шарттагандар, А.Сыдыков, А.Орозбеков, Ж.Абдрахманов, Б.Исакеев, О.Алиев жана башкалар сыяктуу мамлекеттик ишмерлер, кезегинде жетекчи катарында таанылгандар К.Тыныстановдун тарых тагдырына түздөн-түз катышат.

Романда К.Тыныстановдун балалыгы, үркүн мезгили, билим издеген мезгили, адабий чөйрөгө аралашуусу, казак элинин акыны Магжан Жумабаевден сабак алышы, басма сөздө бөлүм башчы катары иштеп, ал жерден Илияс Жансүгүров менен чогуу кызматташ болгону автор тарабынан кылдат изилденген.

Роман “Арыктап бүтүп, ач арбак болгон бир караан камерада жалгыз отурду” деп башкы каармандын сырткы көрүнүшүн сүрөттөө менен башталат. Ошол сырткы көрүнүш улам кайталанып отурат.

Чыгармада К.Тыныстановдун адабий жана илимий ишмердиги кыргыз мамлекетинин, кыргыз адабияты менен маданиятынын тарыхы менен тагдырлаш каралат. Маселен, К.Тыныстанов менен А.Токомбаевдин ортосундагы каршылашуусу адегенде жөпжөнөкөй, кадыресе эле иштен

башталганы романда жеткиликтүү сүрөттөлөт. Бар болгону А.Токомбаевдин “Ленин тууралуу” деген кол жазмасына жазылган рецензия. Кол жазма чакан эле, Касым аны бир заматта окуп койду. Авторду чакырып алып, андагы кемчиликтерин талдап көрсөттү. Ырды көркөм адабияттын деңгээлинде жазуу керектигин айтты. Бирок ал пикирге каршы экенин билдирди. Жолбашчыны жоктоо ыры ушундай болорун айтып туруп алды.

- Силер, педагогдор, көркөм чыгарманы окуу иши менен чаташтырбагыла. Чыгарма деген партиянын куралы, партиянын көркөм сөз аркылуу жүргүзгөн саясаты, идеологиясы. Мен ушул талабымды кармаганмын.

-Аның туура, көркөмдүк жагынан аксап жатат. Жазма адабият менен оозеки адабияттын эриш-аркагынан жаралса жакшы болмок. Бул же кошок, же жоктоо ыры эмес, арабөк турат.” [2. 238-239-бет].

Мына ушул диалогдон экөөнүн эки көз караштагы адамдар экени билинет. Бири (А.Токомбаев) сөз искусствосун түздөн-түз партиянын, идеологиянын куралы катары караса, экинчиси (К.Тыныстанов) негизги басымды чыгарманын көркөмдүк деңгээлине коёт. А.Токомбаев тарабынан К.Тыныстановдун чыгармалары катуу сынга алына баштайт. “Академия кечеси” жөнүндө эле бакандай үч макала жазылды. Акыры анын мындай аракети өз жыйынтыгын берди. 1933-жылы А.Токомбаевдин чыгармачылыгынын 10 жылдык юбилейи жалпы мамлекеттик деңгээлде өткөрүлөт. “Кызыл Кыргызстан” гезитинин 6-июндагы саны дээрлик акындын тоюна арналган.

А.Токомбаевдин мындай ийгиликке жетишинин да өзгөчө сырлары бар эле. Бул тууралуу сынчы К.Асаналиев да: “Табигый түрдө суроо келип чыгат, качан, кайсы дүйнөдө, кандай улуттук адабиятта жазуучунун он жылдык чыгармачылык юбилейи өткөрүлдү эле. Мындай окуя бир гана кыргыз адабиятында, бир гана Токомбаев үчүн өткөрүлгөн болуу керек. Бул окуя баарынан мурда өзүнүн парадоксалдуулугу менен таң калтырат. Карап көрсөк акындын кандай чыгармалары бар эле? “Ленин тууралуу” (1927) , “Атака” (1932), бүтпөй калган “Жапардын каны” деген повесттин үзүндүлөрү, балким ошол мезгилде жазылган, бирок кийин жарыкка келген “Туткун Марат” поэмасы юбилярдын бар болгон чыгармалары ушул эле. Эгерде бул чыгармаларды нукура көркөм адабияттын критерийи менен бааласак, булар бар болгону адабиятка жаңыдан келген автордун “балалык”, үйрөнчүк адабий тажрыйбалар классиканын деңгээлине көтөрүлүп, анын автору улуттук адабияттын өзүнчө бир “Горькийи” катарында жарыяланса, мындан ашып түшкөн парадокс болобу! Тилекке каршы бул кадимкидей болуп өткөн кадыресе реалдуу окуя”-деп күйүгүп жазган [3. 4-5-б.].

Баарынан кызыгы ошол тойго Касым да өзүнүн куттуктоосун жиберет, бирок анын ары жагында айтып бүткүс драма жаткан эле. Ошол жылдын “Кызыл Кыргызстан” гезитинин 9-июндагы санына К.Тыныстановдун “Мен баскан жол, менин чыгармам, менин бетим” деген программалуу макаласы жарыяланат. Автор таамай сүрөттөгөндөй “Тагдыр деген ушу да, таймашып жүрүп, эки башка элдешпеген көз караш менен кармашып жүрүп, акыры бул экөөнүн жазмышындагы карама-каршы окуя бири-бирин ээрчип, коштоп келгенин. Эгиз талдай айкалышкан бул көрүнүш далайдын башын катырды, айрымдар ушинтип тынчтыгы десе, кээ бири атайы ушул юбилейди күтүп жүрдүң беле, башка күнү деле баш ийсең болот эле да, Токомбаевдин тоюнда тизе бүгүп, курунду моюнга салганың кандай, ыя дешти”. [3. 11-б.].

Ошол уу-дуу бүтүп-бүтпөй эле “Кызыл Кыргызстан” гезитинин 1933-жылдын 22-августундагы санына А.Токомбаевдин “Касымдын каты тууралуу” деген октой атылган макала басылып чыкты. Касымдын “Таң”, “Манастын күмбөзү”, “Жаңыл Мырза” деген чыгармалары алашчылардын ой-мүдөөсүн колдойт деген саясий айыптарды таккан. Кыскасы, эки башка көз караштагы пикирге эки адам өмүрү өткөнчө келише алышпады.

Романда К.Тыныстановдун жеке турмушу, алгачкы махабатын баяндаган бөлүмдөр окурманды өзүнө тартат. Айрыкча кызык маалымат К.Тыныстановдун бир канча чыгармалары жетпей калган Мариям аттуу кызга байланыштуу экен. Анын бири “Мариям менен көл боюнда” аңгемеси экенин, бир канча лирикалык ырлар арналып жазылганын билдик. Акыры К.Тыныстанов өзүнө окшогон илим, билимге биринчи болуп чыйыр салгандар менен күнөөсүз атылып кетти. Баса, биринчи демекчи. Бул жашоодо биринчи болуу баарынан кыйын экенин Касымдарды кайтарган түрмөдөгү күзөтчү абышка:

“Биринчи болуу баарынан кыйын экенин билдиң беле. Билген жоксуң да. Бул өзү жеңил иш эмес. Биринчинин жолу да, тагдыры да татаал болот. Биринчи жаңылат, күнөлүү ошол аталат. Кудай сага биринчиликти бербегенде тагдырың мындай болмок эмес. Мен көптү көрдүм го. Биринчи болуудан коркпогондон кийин анын азабына да чыдай билгин. Корккондор биринчи боло албайт, алар чыйырдан олжо издешет, анын кызыгына батып, атак-даңкына бөлөнгүлөрү келишет. Балким сенин да ошондой “досторуң” бардыр? Бар эмей анан, адам болгондон кийин баары болот. Ошо-

лор биринчи болгусу келишет, биринчи болсо болсун, бирок тарых деген тарых, биринчини ошо тарых айтат”- дейт. [4. 242-б.].

Жыйынтыгында, роман тээ ХХ кылымдын кандуу 30-жылдарындагы жашоо-турмуш, саясий окуялар, чагылгандай жарк этип өтүп кеткен кыргыздын биринчи кызыл профессору К.Тыныстановдун “көз жашы” трагедиясы жөнүндө жазылган.

90-жылдан кийин кыргыз адабиятында совет мезгилинин тарыхын өзүнө камтыган романдардын дагы бири жазуучу К.Сактановдун “Маркумдар үнү” романы.

Роман 20-50-жылдарга чейинки мезгилдеги кыргыз интеллигенциясынын турмушун, тагдырын баяндайт. Романдын сюжеттик өзөгүн кыргыз элинин белгилүү сүрөтчүсү Гапар Айтиевдин өмүр баяны берилген. Ал өз мезгилинде кыргыз элинин көрүнүктүү жазуучулары менен болгон жакын турмуштук жана чыгармачыл мамилесинен улам романда К.Тыныстанов, А.Токомбаев, К.Маликов, М.Элебаев, Ж.Турусбеков, Ж.Бөкөмбаев, А.Осмонов, Т.Сыдыкбеков, М.Токобаев сыяктуу инсандардын тагдырына тиешелүү орун берилген. Чыгармада отузунчу жылдардагы репрессия кошо камтылып, катышкан каармандардын көбү каргашалуу жылдардын курмандыгы болгон. Алардын айрымдары партиядан чыгарылып, кылган иштери, жараткан чыгармаларынын жок жерден күнөө коюлуп, тагдырдын татаал кыйынчылыктарына туш болушкан. Ошол көрүнүш романда төмөнкүчө сүрөттөлөт:

“Социал туран партиясы” ошондой эле контрреволюциялык башка таптар жөнүндө сөз болду беле?

-Болгон эмес....

-Жалган!

-Чын!

Куйругуна тапанча илген босогодогу желдетке тергөөчү көзү менен ишарат берип койду эле, желдет колундагы жумуру жыгач таягы менен Касымдын эки шыйрагынын кап сөөгүнө тарс уруп калды. Чучугу какшай түшкөн Касым көмөкөйүнөн онтоп алып, колу менен буттарын ушалай отуруп калды, андан ары сурак сурак улантылып жатты. Карандаштарды желдет Касымдын манжаларынын ортосуна экиден салып, анан чоң колдору менен куушуруп кысты эле, Касым желкеси менен дубал сүзө онтоп алды. Төбөсү лукулдап, денесинен муздак тер кетти” [5. 134-139-б.]. Чыгармадагы бул жагдай туурасында белгилүү сынчы К. Эдилбаев: “Жазалоо саясатынын түпкү максатын жана ал кампаниянын башталыш этабын айкын көрсөткөн, негизинен бирдей мазмундагы маалыматтар ар түрдүү адабияттарда көп эле жазылып келе жатат. Ал эми жазалоонун мыкаачыл этабы – сурак маалындагы жан чыдагыс кыйноолор, камерада көргөн тозоктор, ырайымсыз өкүмдүн аткарылышы биздин адабиятта көрсөтүлө элек. Тарыхый изилдөө үчүн да, адабий чыгарма үчүн да сөз болгон процессти чагылдыруу канчалык зарыл экенин айтып отуруу ашыкча. Бул жагынан алганда К.Сактановдун “Маркумдар үнү” аттуу романы алгачкы чалгын менен кызык” – деген [3. 10-б.].

Чыгармадагы дагы бир белгилей кетүүчү нерсе каармандардын катаал, трагедиялуу тагдырлары, социалдык-коомдук, саясий-идеологиялык негиздер менен көрүнбөгөн жиптер менен чырмалганы автор жакшы түшүнөт. Ушул кырдаалды терең көрсөтүү максатында автор романга “Мезгил үнү” деген бөлүмдү да киргизет да, ошол бөлүмдө совет мамлекетинин көрүнүктүү ишмери И.В.Сталиндин жана анын тегерегиндеги Троцкий, Бухарин ж.б. образдарын ачып бергенге аракет кылган. Чыгарманын ийгиликтери менен кошо айрым кемчиликтери да болгон. Бул кемчиликтерди сынчылар К.Асаналиев, К.Эдилбаев, окумуштуу Ж.Жакыпбековдор белгилеп кетишкенине күбө болобуз.

Белгилүү сынчы К.Асаналиев: “ Бул көлөмдүү китеп бар болгону ар түрдүү биографиялардын орточо беллетризацияланган курамасы. Ушундан улам романды Г.Айтиев жөнүндөгү биографиялык роман деп айтышка болбойт, ошондой эле кыргыз жазуучуларынын биографиясы эмес...”

Мына ушул жогортодо айтылгандарды жыйынтыктап мындай десе болот: романда бир жагынан архивдерге үнүп кирген тарыхчынын эмгегине тиешелүү касиет-сапат жетишпесе, экинчи жагынан дегеле, адабиятты-адабият кылган поэзия куту, орус агайындар айткандай, конбой өтүп кеткен сыяктуу,-дейт [3. 11-б.].

Жыйынтыгында, 90-жылдарда жазылган тарыхый романдарда буга чейин тыюу салынып же бурмаланып келген улуттук тарыхыбыз өткөн доордо жана совет мезгилинде жашаган Ормон хан, Балбай, Жантай, Шабдан, Курманжан датка, Алымбек датка, К.Тыныстанов, Б.Исаев, Ж.Абдрахманов, И.Арабаев жана башка көптөгөн тарыхый инсандардын өмүр жолу, кылган эмгектери жөнүндөгү даректүү маалыматтар көркөмдөлүп, тарыхый фактылардын негизинде бурмаланбай чагылдырылган.

Пайдаланылган адабияттардын тизмеси:

1. К.Артыкбаев. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. –Ф.1982;
2. Асаналиев К. Азыркы психологиялык роман //Кыргызстан маданияты, 2002, №8, 4-5-беттер;
3. Асаналиев К. Улуттук тарых жана көркөм аңдоо //Кыргызстан маданияты. 1992, №7 , 10-бет;
4. Бейшеналиев Ш. Тарыхый чындыкты чагылдыруунун идеялык көркөмдүк критерийи тууралуу. // Ала-Тоо, 1991, №2. 144-бет;
5. Сактанов К . Маркумдар үнү.Б.1991;
6. Станалиев С. Касым Тыныстанов. –Б.2002.;
7. Ү. Култаева. Кыргыз тарыхый романистикасы. –Б., 2006;
8. Кыргыз адабиятынын тарыхы. 6-том. –Б., 2008;
9. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы . –Ф., 1987;
10. Түлөгабылов М. Кыргыз адабиятындагы тарыхый жана өмүр баян романдары. –Ф., 1978.

Рецензия жазган: ф.и.к., ТалМУнун доценти Т.К.Айталиева